

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИКИ ТА АСТРОНОМІЇ

Стаття присвячена дослідженню поглядів В. О. Сухомлинського на процес, умови та шляхи формування творчої особистості. Проведено аналіз педагогічних ідей видатного педагога, які відіграють визначальну роль у формуванні творчої особистості учня Нової української школи. Розглянуто особливості формування творчої особистості студентів коледжу в процесі вивчення природничих дисциплін, зокрема предмета «Фізика та астрономія», як цілісної системи педагогічних впливів на інтелектуальну та духовну сферу майбутніх педагогів. Доведено дієвість та інноваційність педагогічної спадщини українського педагога-новатора в контексті глобалізаційних викликів сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: творча особистість, інноваційна діяльність, педагогічна система В. О. Сухомлинського, гуманна педагогіка, суспільство знань, природничі дисципліни.

Статья посвящена исследованию взглядов В. А. Сухомлинского на процесс, условия и пути формирования творческой личности. Проведен анализ педагогических идей педагога, которые играют значительную роль в формировании личности ученика Новой украинской школы. Рассмотрены особенности формирования личности студентов колледжа в процессе изучения естественных дисциплин, в частности предмета «Физика и астрономия», как целостной системы педагогических воздействий на интеллектуальную и духовную сферы будущих педагогов. Доказана действенность и инновационность педагогического наследия украинского педагога-новатора в контексте глобализационных вызовов современного информационного общества.

Ключевые слова: творческая личность, инновационная деятельность, педагогическая система В. А. Сухомлинского, гуманная педагогика, общество знаний, естественные дисциплины.

The article is devoted to the research of V. O. Sukhomlynskiy's views on the process, conditions and ways to form creative personality of the student. The content of the concepts «creativity», «children's creativity», «pedagogical creativity» have been differentiated. Sukhomlynskiy's system of pedagogical ideas with the systematic role in developing student's creativity in the New Ukrainian

School have been analyzed, namely teacher's trust in the talent of every student; creative style of the teacher; emotional comfort atmosphere humanizing «teacher to student» and «student to student» interactions.

The specifics of developing creativity in the students of college during science disciplines such as «Physics and Astronomy» as a holistic system have been reviewed. It includes the following components: classes as a form and means of developing creativity; the system of extra-curriculum activities as means of transforming student from the potential into real subject of the creative process; discovering and creating «new» not only in the outside world, but also in the student's own personality. The pedagogical importance of the unique system of developing creativity of the younger student, called «the harmony of pedagogical influences» has been elaborated on.

The special role of the pedagogical creativity and teacher's art as the crucial elements in the intellectual growth of the student has been highlighted. The focus is placed on the effectiveness and results of the activity-based approach in developing creativity of the students during «Physics and Astronomy» classes, based on Lutsk Pedagogical College practice. The impact and innovation of the pedagogical heritage of the teacher-pioneer in the context of globalization challenges and modern information society have been demonstrated.

Key words: creative personality, innovative activities, Sukhomlynskiy's pedagogical system, humane pedagogics, knowledge society, science.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в педагогічній науці ведуться постійні пошуки щодо розробки парадигми особистісно зорієнтованого навчання для Нової української школи, покликаної формувати творчу особистість. Необхідність у цьому пояснюється, *по-перше*, загальнолюдськими інтересами, *по-друге*, загальнодержавними інтересами України, *по-третє*, власними інтересами особистості. Досвід роботи показує, що для розвитку творчих задатків та нахилів здобувачів освіти не завжди створені сприятливі умови, а як наслідок – значна їх частина втрачає зацікавленість до навчання.

Вважаємо, що надійним шляхом розв'язання окресленої вище проблеми є осмислення, узагальнення, оцінка історико-педагогічного досвіду минулого.

Зокрема, прикладом для наслідування є сьогодні педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського, що спонукає до пошуку і творення нових гуманістичних педагогічних технологій, закладення основ школи майбутнього, школи завтрашнього дня, яка сприяє розв'язанню завдань Нової української школи загалом і педагогічної науки зокрема.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського перебуває сьогодні у центрі уваги всієї світової педагогічної спільноти. Підтвердження цьому – праці М. Библюка (Польща), М. Богуславського (Росія), Е. Гартман (Німеччина), М. Дмитрієва (Білорусь), Л. Мілкова (Болгарія), М. Мухіна (Росія), Л. Федорової (Республіка Саха (Якутія)), Х. Франгоса (Греція), Бі Шуджі (Китай) та ін. Значний внесок у вивчення наукового доробку В. О. Сухомлинського зробили й українські вчені, серед яких: М. Антоненко, Л. Бондар, В. Василенко, Т. Будняк, Л. Масол, А. Луцюк, В. Мадзігон, Т. Остапівська, Я. Розенберг, О. Савченко, Г. Сагач, О. Сухомлинська, Г. Сухорукова, З. Шевців, М. Ярмаченко.

Вивченню життя і творчості педагога-гуманіста присвячені книги, брошури, статті Ю. Азарова, О. Андреевої, А. Борисовського, С. Заволоки, Б. Тартаковського, В. Омеляненко, І. Цюпи. Творчу діяльність педагога стосовно розвитку творчої особистості учня досліджували Ю. Бабанський, О. Виговська, В. Загвязинський, І. Зязюн, В. Кан-Калік, В. Кожевніков, М. Нікандров, М. Поташник, О. Савченко, Ю. Саламатов, В. Сухомлинський; формування творчої особистості вчителя – А. Алексюк, Д. Іванова, Н. Кічук, А. Кошелев, М. Ломонова, О. Приходько, С. Сисоєва, Р. Шакуров, В. Шинкаренко та ін.

Мета статті – дослідити погляди В. О. Сухомлинського на процес, умови та шляхи формування творчої особистості в їх взаємозв'язку із сучасними ідеями вдосконалення процесу навчання фізики та астрономії.

Зважаючи на мету статті, її основними завданнями є: дослідження змістового наповнення понять «творчість», «дитяча творчість», «педагогічна творчість»; аналіз процесу формування творчої особистості школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського, що базувався на гуманістичному і демократичному, духовному й особистісно-діяльницькому імперативах.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, завершується запровадження нових навчальних програм із фізики та астрономії, які відповідають Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа». Головним в оновлених програмах є те, що на перше місце в структурі програми поставлено очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учня. Така структура концентрує увагу не на тому, *що вивчати*, а *для чого вивчати*, тобто, по суті, є основою компетентнісного підходу. Зрозуміло, що подальше функціонування національної системи освіти й виховання потребує найцінніших надбань педагогічної науки.

У контексті означеного дедалі більше привертає увагу багатогранна творча спадщина педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського – цінне джерело яскраво виражених гуманістичних, дитиноцентричних ідей, педагогіка толерантності, в основу якої покладено необхідність наблизити процес освіти, навчання і виховання до глибинного внутрішнього духовного світу конкретної дитини [1, с. 12].

Так, у статті «На трьох китах» учений-практик наголошує: «Нехай у школі панують яскрава думка, живе слово і творчість дитини» [6, с. 343]. Ці слова, виголошені видатним педагогом у ХХ столітті, стали головним кредом Нової української школи.

В. О. Сухомлинський дає власне тлумачення поняття «дитяча творчість», що ґрунтується на критеріях створення школярем суб'єктивно нового у зовнішньому світі та виявлення нового в собі (суб'єктивних перебудов, росту особистості). Творчість Василь Олександрович називав «суттю життя у світі знань і краси», а творчу діяльність школяра розглядав як стимул розвитку пізнання. «Творчість, – писав він, – є шаблоном самостійного мислення, на якій дитина пізнає радість власної думки, переживає моральну гідність творця» [2, с. 434]. Педагог-новатор створив авторську систему формування творчої особистості школяра, яку називав «гармонією педагогічних впливів». Вона ґрунтується на гуманістичній, оптимістичній ідеї про те, що кожна дитина може стати неповторним творцем матеріальних і духовних цінностей. Її структурними компонентами є: 1) природа і краса; 2) співпереживання; 3) творча думка; 4) творча праця.

Вивчення творчого доробку В. О. Сухомлинського дозволило виявити і охарактеризувати *чинники*, які мали вагомий вплив на формування творчої особистості школяра. Серед них: пізнавальний; урахування психологічних типів особистості; створення творчого клімату як у системі шкільної освіти, так і в сімейному вихованні; чітке виокремлення у змісті знань того, що необхідно запам'ятати; зв'язок навчання із життям; синтез засобів мистецтв; естетизація всіх видів творчої діяльності учнів. Творчий процес учений розглядав як інтелектуальну працю (діяльність), у результаті якої учні розвивають свої розумові здібності й набувають знання, практичні вміння й навички. Але при цьому, на думку Сухомлинського, необхідно «добре знати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприймання, мислення і розумової праці» [12, с. 19].

Представлена вище ідея педагога-новатора є ключовою в діяльності викладачів Луцького педагогічного коледжу. Так, щоб управляти процесом розвитку пізнавальної діяльності студентів, які щойно переступили поріг закладу, обов'язково проводимо діагностику їх пізнавальної самостійності, тобто готовності самостійно оволодіти новими знаннями. З метою визначення найбільш значущих для студентів потреб, які вони прагнуть задовольнити під час навчальної діяльності, проводимо вивчення спонукальної сторони їхньої пізнавальної самостійності. З цією метою на першому занятті з фізики пропонуємо анкетування.

Анкета складається із трьох частин. Перша частина – це шкала-анкета, відповідаючи на запитання якої, слід не лише обрати найбільш правильну із запропонованих відповідей, а й оцінити в балах кожну із них. Друга частина дає змогу визначити мотиви пізнавальної самостійної діяльності та ставлення студента до даного виду навчальної діяльності. Третя частина анкети складається із запитань, на які студент дає «вільну» відповідь, зокрема відповідає, яке значення в навчальному процесі для нього особисто відіграє фізика та астрономія, а також те, чи зацікавлений він у вивченні даного предмета. Аналіз анкет дозволяє у майбутньому організувати самостійну роботу кожного студента шляхом залучення його до певного виду навчальної діяльності.

Наступний крок діагностування – визначення рівня змістової сторони пізнавальної самостійності студентів (наявність опорних знань як необхідного елемента процесу пізнання). Запропонований тест дає змогу визначити кількість залишкових знань студентів із певних тем.

На завершення, з метою визначення рівня володіння формами і методами пізнавальної діяльності, з'ясовуємо початковий рівень технічної сторони пізнавальної самостійності студентів. Для цього викладач спочатку доводить до відома студентів основні знання змістового характеру, необхідні їм для розв'язання задач із даної теми. Після цього разом зі студентами ґрунтовно розглядає розв'язок задачі-зразка. На завершальному етапі роботи студенти на власний розсуд обирають для себе задачу із запропонованої викладачем серії задач для самостійного розв'язання, кожна з яких, звичайно, дещо відрізняється від зразка та потребує застосування нових прийомів і способів навчальних дій, що входять до структури узагальненого методу розв'язування пізнавальних задач. За результатами виконаних завдань викладач визначає рівень технічної сторони пізнавальної самостійності студентів.

У результаті діагностики виокремлюємо чотири основних види *вмінь* самостійної пізнавальної діяльності студентів: *репродуктивно-пізнавальні; інструментально-алгоритмічні; продуктивно-перетворювальні; творчо-пошукові*. Вибір варіанта для організації індивідуальної самостійної роботи студента здійснюємо відповідно до визначеного рівня його пізнавальної активності.

Зважаючи на вищевикладене та опираючись на принципи розвивального навчання, в ході організації індивідуальної самостійної роботи студентів намагаємося дотримуватися таких вимог: кожен студент повинен отримати завдання, яке йому під силу в даний момент часу; кожен студент повинен мати можливість виконати більш важке і творче завдання; кожному студентові слід дати можливість виконувати такі завдання, які відповідають його індивідуальності. Із цього приводу В. О. Сухомлинський слушно зауважував: «Кожен учень дає в навчанні те, на що він здатний, – здійснення цього принципу дає можливість нам досягти всебічного інтелектуального розвитку всіх учнів, запобігти неуспішності» [8, с. 240].

Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського надзвичайно актуальні й сьогодні, оскільки перетинаються із сучасними ідеями вдосконалення процесу навчання і виховання. Видатний педагог стверджував, що здобути учнем знання з фізики на все життя накладають відбиток на його духовний світ: «Серцевиною розумової вихованості є світоглядна спрямованість переконань, побудованих на знаннях. Ми вважаємо дуже значущим практичне втілення тієї чи іншої істини, що науковий світогляд – це не тільки система правильних поглядів на світ, а й суб'єктивний стан особистості, який виявляється в її почуттях, волі, діяльності» [2, с. 93]. Зокрема, йдеться про те, як сформувати мислення студента, аби воно було вільним і нетрафаретним. При цьому слід пам'ятати, що мислення має відображатися в діяльності, лише тоді на заняттях не буде байдужих і неуважних.

У зв'язку з цим характерною рисою інтелектуальної діяльності юнаків і дівчат Сухомлинський називає їхнє прагнення використовувати набуті знання, оволодівати новими знаннями, вміннями та навичками,

способами творчої діяльності. «Важливо, – наголошує педагог, – щоб у юнацькі роки більшість знань школярі набували самостійно, щоб учитель був наперед керівником їхньої самостійної праці. Самостійне вивчення матеріалу, доповіді, реферати, робота з першоджерелами, індивідуальне виконання завдань практичного характеру – такими мають бути методи, переважання яких у навчанні юнаків і дівчат сприяє їхньому розумовому та духовному розвитку» [4, с. 364]. Саме з таких позицій ми намагаємося організувати самостійну роботу студентів, яка постає і як засіб організації навчального чи наукового пізнання студента, і як форма виявлення ним певного способу діяльності стосовно виконання відповідного навчального завдання з метою одержання нових знань або поглиблення і впровадження в практичну діяльність уже набутих. Таким чином, діяльність, яка приносить успіх і задоволення, є основою всього навчально-виховного процесу.

В. О. Сухомлинський наголошував: «Важливо, щоб у дитинстві кожна людина на практиці побачила втілення своїх творчих здібностей, оволоділа майстерністю в улюбленій справі та досягла значних успіхів. Почуття гордості, пережите у результаті досягнення успіху в улюбленій справі, – це перша іскра, що запалює в душі дитини вогник творчого натхнення» [12, с. 253]. Зважаючи на це, намагаємося створювати на заняттях проблемні ситуації, аби молоді люди могли виявляти, відстоювати й утверджувати власні погляди, переконання, протиставляти істину незнанню. З цією метою широко використовуємо прийоми та методи, що активізують пізнавальну діяльність студентів, зокрема: евристичну бесіду; самостійний аналіз; порівняння фактів і явищ; дискусію; рольові ігри; практичні завдання; дослідження явищ і процесів; складання і розв'язання фізичних задач із виробничим (технічним) змістом тощо. В. О. Сухомлинський високо цінував таку діяльність школярів, зокрема зауважував: «Під час вивчення математики, фізики, хімії одним із прийомів виховання творчого характеру розуму є самостійне складання задач та їх розв'язування. У середніх і старших класах складають задачі в процесі практичної діяльності – використовують досвід технічної творчості продуктивної праці. Складання й розв'язування задач інтелектуально збагачує працю...» [8, с. 253].

Однією із цікавих форм роботи у цьому напрямі є проведення домашнього експерименту і створення відео з повним коментуванням результатів дослідів (звичайно, цьому передують індивідуальна робота зі студентами). Студенти мають нагоду стати співавторами заняття, демонструючи власне відео, допомагають одногрупникам краще опанувати тему. Такі заняття відзначаються високою емоційністю, яку Василь Олександрович Сухомлинський називав необхідною умовою розвитку, розуму, інтелекту.

У ході дослідження педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського нами було встановлено основні шляхи формування творчої особистості школяра, серед яких: система уроків мислення; система читання та літературно-творчого розвитку; система трудового виховання. В даному контексті важливо, щоб у свідомості кожного студента зародилося переконання: «... Ми, люди, – діти природи; ми живемо і користуємося благами природи доти, поки не порушено гармонію природи» [9, с. 557].

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти в освітній галузі «Природознавство» зазначено, що фізика та астрономія є базовими компонентами природничо-наукової освіти. Саме тому навчання фізики та астрономії в Луцькому педагогічному коледжі є однією зі складових забезпечення спеціальної методичної підготовки майбутніх учителів початкових класів щодо формування природознавчої компетентності у молодших школярів. Відповідно до змісту початкової загальної освіти, затвердженого Державним стандартом, у програмі предмета «Природознавство» визначено такі змістові лінії: «Об'єкти природи», «Взаємозв'язки у природі», «Земля – планета Сонячної системи», «Україна на планеті Земля», «Рідний край», «Охорона і збереження природи», «Методи пізнання природи». Ці змістові лінії перегукуються із завданнями фізичного та астрономічного компонентів освітньої галузі «Природознавство», що орієнтовані на усвідомлення знань про будову Сонячної системи, утворення і розвиток Всесвіту, формування наукового світогляду; розвиток здатності пояснювати природні явища і процеси, вдосконалення досвіду впровадження експериментальної діяльності, формування ставлення до фізичної картини світу.

У зв'язку з цим особливу увагу приділяємо формуванню основ екологічної та інформаційної культури майбутнього фахівця як важливих чинників розвитку особистості майбутнього вчителя початкової школи, його професійної культури. Так, під інформаційною культурою розуміємо: вміння поставити проблему, швидко знайти необхідну інформацію, оцінити її корисність, виокремити головне, структурувати для навчальних потреб, цілеспрямовано й свідомо застосувати для вирішення поставлених завдань. На заняттях з фізики та астрономії особливу увагу приділяємо розвитку в студентів уміння не лише знайти інформацію, а й осмислювати її та використовувати для саморозвитку, самоосвіти та виконання творчих завдань.

Беручи до уваги те, що майбутнім учителям після заняття доведеться самостійно опрацювати матеріал підручника, викладач продумує, як уже в ході викладу матеріалу готувати їх до самостійної роботи, як полегшити роботу з підручником. Із цією метою застосовуємо раціональні прийоми роботи з підручником, навчаємо виділяти головне в тексті, рисунках, таблицях, графіках, схемах. Наприклад, одній підгрупі студентів пропонуємо прочитати текст підручника і поставити якомога більше запитань до нього, а іншій – дати відповіді на ці запитання. Група експертів при цьому знаходить і виправляє допущені помилки та неточності. Постійно спрямовуємо студентів на розвиток умінь: встановлювати логічний зв'язок і залежність між відомостями параграфу; порівнювати явища, що вивчаються; робити узагальнення, висновки, аналіз змісту рисунків; укладати термінологічний словник; складати план за текстом підручника; складати задачі, використовуючи текст підручника; складати опорні концепти та твори-есе; виконувати досліді, описані в підручнику.

Розуміння студентами навчального матеріалу, що вивчається, є не лише першою сходинкою до активізації пізнавальної діяльності, а й своєрідною базою, на основі якої застосовуються інші методи, що вимагають більшої самостійності студентів і розраховані на більш ґрунтовний розвиток їх логічного мислення. «Підручник у жодному разі не може бути єдиним

джерелом знань...», – наголошував В. О. Сухомлинський у книзі «Розмова з молодим директором школи» [11, с. 618]. Тому актуальним для студентів сьогодні є читання художньої та науково-популярної літератури, журналів, газет, використання ресурсів мережі Інтернет. «Те, що просто читається – читається із цікавості, для задоволення і розвитку цікавості та допитливості, – це необхідний інтелектуальний фон для заучування обов'язкового матеріалу. Якщо немає цього фону, учіння перетворюється в непосильну ношу» [7, арк. 202].

Висновки. Психолого-педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського – багатоаспектна, її пронизує проблема проектування людини, що ґрунтується на ідеї всебічного розвитку особистості. Будучи творчою людиною, педагог-гуманіст вважав, що педагогічна теорія розвивається доти, доки вона живе і збагачується на практиці, у новаторській діяльності тисяч педагогів. Він мріяв, щоб кожен педагог був не просто «споживачем» педагогічних знань, а дослідником, раціоналізатором і творцем. Саме цього вимагає від нас час, саме такі можливості відкривають реформи, що відбуваються сьогодні в освіті. Але реформуючи освіту в цілому, варто розпочати із реформи свідомості кожного, хто причетний до навчання та виховання дитини.

Перетворення навчання в цікавий, захоплюючий процес пізнання дитиною навколишнього світу – це одна із головних умов розв'язання складних завдань, які стоять сьогодні перед Новою українською школою, одна з кардинальних проблем сучасної дидактики і методики. Тому неабияк актуальними сьогодні є слова педагога про те, що, «... втовкмачуючи в голови дітям готові істини, узагальнення, висновки, вчитель часом не дає їм можливості навіть наблизитися до джерела думки й живого слова, зв'язує крила мрії, фантазії, творчості. Із живої, активної, діяльної істоти дитина іноді перетворюється немовби в запам'ятовуючий пристрій... Ні, так не повинно бути. Не можна відгороджувати дітей від навколишнього світу кам'яною стіною. Не можна позбавляти учня радощів духовного життя. Духовне життя дитини повноцінне лише тоді, коли вона живе в світі гри, казки, музики, фантазії, творчості. Без цього вона – засушена квітка» [12, с. 67–68].

Без сумніву, найважливіше завдання навчання і виховання, за Концепцією Нової української школи, полягає в тому, щоб у процесі вивчення природничих дисциплін, зокрема фізика та астрономія, розкрити задачки і творчі здібності кожного здобувача освіти, що дозволить йому піднятися на вищий ступінь фахової майстерності та творчості. Досягти цього можна по-різному, але при цьому варто пам'ятати, що «творча праця вчителя полягає передусім у виборі способу, в утіленні теоретичних істин у живій людській думки й емоції» [11, с. 402].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко М. Я. Сучасні проблеми діяльності вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського : монографія / М. Антоненко. – Рівне : Волинські обереги, 2015. – Вид. 7-е, допов. – 285 с.
2. Сухомлинський В. О. Вчити вчитися / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 5. – С. 426–436.
3. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. Гончаренко. – Вид. 2-ге, допов. і виправ. – Рівне : Волинські обереги, 2012. – 519 с.

4. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 207–400.

5. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 283–583.

6. Сухомлинський В. О. На трьох китах // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 1. – С. 339–343.

7. Сухомлинський В. А. Наша добрая семья (записки пионервожатого) : монографія : машинопись. 1967 г. ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр. 205, 267 арк.

8. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 5–390.

9. Сухомлинський В. О. Природа, праця, світогляд / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 5. – С. 551–562.

10. Сухомлинський В. О. Проблема виховання всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 55–206.

11. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 391–626.

12. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 5–279.

Дата надходження до редакції: 26.09.2019 р.